jelige: Eco

Alteregók és filozófiai trendek Umberto Eco *A rózsa neve* című regényében

Umberto Eco olasz író és történész világhírű regénye olaszul 1980-ban, magyarul Barna Imre fordításában 1988-ban jelent meg először, a közeljövőben pedig a polcokra kerül majd a regény új, javított kiadása is. A könyv – mely írója számára meghozta a világsikert – több rétegű olvasmány: lehet csupán bűnügyi történetként, történelmi regényként vagy teológiai, filozófiai elméletek csatájaként is olvasni – jelen esszé témájának szempontjából az utóbbi olvasat lényeges. A történet – korántsem véletlenül – a középkor végén, azaz a reneszánsz hajnalán játszódik, ami lehetővé teszi Eco számára, hogy szembeállítsa a középkor vallásos világképét a reneszánsz kibontakozó individualizmusával és modernségével, az egyházi dogmákat a tudományos gondolkodásmód eredményeivel mindeközben a történelem és a fikció tökéletes elegyét nyújtva az olvasó számára.

Mielőtt azonban alaposabban foglalkoznék a címben szereplő témákkal, érdemesnek tartom három fontos kérdést, illetve kérdéskört körbejárni, alapot nyújtva a későbbiekben kifejtendőknek. Az első, hogy vajon különbözik-e – s ha igen, akkor miben – a történetírás és a történelmi regény, ugyanis már a témák vizsgálatának kezdetén el kell dönteni, hogy az Eco által hivatkozott nyilvánvalóan fiktív forrást – Melki Adso állítólagos kéziratának J. Mabillon által szerkesztett és franciára fordított, Vallet abbé által lemásolt változatát – a középkorról adott hiteles híradásként kezeljük-e. A második, hogy milyen is volt az a középkori világkép melyet a reneszánsszal beköszöntő újkor és annak embere olyan radikálisan elutasított, illetve miben gyökerezett az ilyen nagymértékű – gyakorlatilag teljes – elutasítás. A harmadik kérdés pedig, mely szorosan kapcsolódik az előzőekhez, hogy a szerző hogyan viszonyul mind a középkorhoz, mind az újkorhoz, milyen álláspontot fogalmaz meg velük szemben.

Elsőként tehát azt kell megvizsgálnunk, hogy az Eco által hivatkozott, fiktív forrást hiteles híradásként kezeljük-e, de hogy ezt megtehessük, tisztáznunk kell a következő kérdéseket: Mi a különbség a történetírás és a történelmi regény között? Mitől lesz egy forrás hiteles? Csakis a fenti két kérdés megválaszolása után térhetünk rá arra, hogy vajon az író által négyes narratív keretbe foglalt állítólagos kézirat a késő középkori szerzetesek életéről szóló hiteles forrás vagy sem.

Többféle álláspont létezik azzal kapcsolatban, hogy miben és milyen mértékben tér el egymástól a történetírás és a történelmi regény. Noha olyan jeles szerzők vitatták a két műfaj

létjogosultságát, illetve a köztük felmerülő hasonlóságokat és különbségeket, mint Linda Hutcheon, Northrop Frye és Lukács György, ebben az esszében csak Hayden White történetfilozófus elméletét szeretném nagy vonalakban ismertetni, mivel ezt a megközelítést tartom az irodalmi elemzés szempontjából leggyümölcsözőbbnek, illetve ez alapján próbálom megválaszolni a korábban feltett kérdéseket és nem célom a felsorolt szerzők által képviselt elméletek összehasonlítása, vitatása. White több esszében méltatja a fikció és történelem, a történetírás és a történelmi regény közti eltéréseket, melyek közül a téma szempontjából legfontosabb a *Tropics of Discourse* című kötetben megjelent *The Fictions of Factual Representation*. Ebben White kifejti, hogy a történelmi és a fiktív események különböznek, s a különbség meghatározásának Arisztotelész óta hagyománya van. A lényeges eltérés azonban az, hogy míg a történészeket olyan megfigyelhető események érdeklik, melyek konkrét helyhez vagy időhöz köthetőek, addig a történelmi fikciók íróit ezek mellett elképzelt, hipotetikus vagy teljes mértékben kitalált események is foglalkoztatják. Elemzésében arra fókuszál, hogy a történetírás és a történelmi fikció narratívája igen hasonló. A fő probléma nem abból adódik, hogy a kétféle narratíva kétféle igazságot hozna létre, hanem sokkal inkább abból, hogy míg a történetírás gyakran küzd inkoherenciával, úgy a történelmi regény a (történelmi tényeknek való) megfeleltetéssel. White szerint az előbbinek mindenképp valamelyest koherensnek kell lennie, míg az utóbbinak egy szinten túl nem szabad elrugaszkodnia a történelmi tényektől ahhoz, hogy elfogadható forrása legyen annak „ahogyan a dolgok valóban történtek”.[1]

A hitelesség kérdése sok esetben problémás lehet. A középkor igen távol áll a jelenünktől, ezért kénytelenek vagyunk a fennmaradt építészeti, képzőművészeti és írásos emlékekre hagyatkozni amennyiben valamilyen mértékig rekonstruálni szeretnénk a középkori élet atmoszféráját, azonban el kell fogadnunk, hogy ezek mind önkényes, szubjektív leképezései a középkori életnek. Hogy hitelesnek tartjuk őket, az egyrészt arra vezethető vissza, hogy alkotójuk nagy valószínűséggel (esetleg régészeti eszközökkel bizonyíthatóan) az adott periódusban élt, másrészt pedig abból, hogy jellegük vagy tartalmuk megfeleltethető több más, külső forrásnak: ilyenek például az adott korra jellemző építészeti stílusjegyek, esetünkben az írásos források.

Korábban azonban említettem, hogy mivel ezek szubjektív leképezései egy adott kornak vagy eseménynek, önmagában az, hogy az alkotó az adott periódusban élt még nem teszi hitelessé a forrást, egyéb tényszerű forrásokból is szükséges a megerősítés. Kiváló példa

[1] *Tropics of Discourse*, 122.

erre a szóbeszéd vagy városi legenda, amelyek egy közösség körében elterjedt hihetőnek hangzó, ám fiktív történetek. Egy történetnek számos verziója létezhet, a főbb motívumok megmaradnak azonban közös bennük, hogy tényekkel nem lehet alátámasztani – megcáfolni viszont igen. Hazánkban az egyik legelterjedtebb városi legenda témája például a Lánchíd oroszlánjainak hiányzó nyelve. A történet szerint egy vargainas, Frick Jakab jegyezte meg, hogy a kőoroszlánok nyelve hiányzik, amely annyira elkeserítette készítőjüket, Marschalkó János szobrászt, hogy a hídról a Dunába vetette magát, s ezzel állítólag ő lett a híd első öngyilkosa.[2] Az oroszlánokat 1852-ben adták át, viszont a Farkasréti temetőben magunk is meggyőződhetünk róla, hogy Marschalkó halálának időpontja ezzel szemben 1877, tehát a történetnek ez a része egyáltalán nem igaz. Az oroszlánok nyelve sem hiányzik, ugyanis ilyen testtartásban az állatok nyelve hátrébb, mélyebben helyezkedik el, és ha valaki alulról tekint fel rá, abból a szögből szinte egyáltalán nem látható.

A fenti történetből könnyen megállapíthatjuk, hogy főként a szájhagyomány útján terjedő információk sokszor tévesek és az ilyen történetek – valószínűleg izgalmas vagy néha morbid tartalmuk miatt – akkor is fennmaradnak, ha szilárd tényekkel megcáfolhatóak. Éppen ezért a több forrásból nem ellenőrizhető, a középkorban lejegyzett történetekkel, anekdotákkal szemben a valószínűsíthető torzulások miatt érdemes kritikusnak lenni. Az ilyen történeteknek feltehetőleg van valóságalapjuk, azonban a nagyobb időtáv miatt nem lehet felmérni mennyiben változott meg az alaptörténet, tehát mennyi hiteles információhoz juthatunk a forrás által.

Mivel a történelmi regények egyik kritériuma, hogy bizonyos mértékig megfeleltethetőnek kell lenniük más külső forrásoknak, így ez alapján egyáltalán nem biztos, hogy *A rózsa neve* kevésbé hiteles forrása a szerzetesek életvitelének, mint például Szent Benedek regulája. Annál is inkább, hiszen az Eco által használt narratív keret (a szerző hivatkozik Vallet-ra, Vallet Mabillonra, ő pedig Adsóra) elmossa az 1968 és 1327 közti időbeli távolságot, így az olvasóban nem keletkezik az a kellemetlen érzés, hogy a 20. századi Eco úgy tesz, mintha maga is középkori szerzetes volna – pedig valójában erről van szó – és a regény nem hat művinek, mesterkéltnek:

> *1968. augusztus 16-án egy könyv került a kezembe, bizonyos Vallet apát tollából:*
> Le manuscript de Dom Adson de Melk, traduit en français d'après l'édition de

[2] http://www.urbanlegends.hu/2005/03/a-lanchid-kooroszlanjainak-nyelve/

> Dom J. Mabillon.[3] (Aux Presses de L'Abbaye de la Source, Paris, 1842). A sajnos eléggé gyér történeti jegyzetekkel ellátott könyv állítólag hű mása volt egy XIV. századi kéziratnak, melyre a XVII. század nagy tudósa, akinek a bencés rendi történetírás oly sokat köszönhet, a melki kolostorban bukkant.[4]

Továbbá lényegesnek tartom megjegyezni azt is, hogy a fent említett regula és *A rózsa neve* közt két, igen jelentős eltérés van. Az egyik ilyen eltérés az írók motivációjából, a másik pedig az általuk alkotott szöveg jellegéből fakad. Szent Benedek célja egyértelműen egy, a kolostorbeli szerzetesek számára összeállított ideális életvitel kialakítása volt. Ilyen szempontból a regula preskriptív szöveg: nem egy valós állapotról számol be, hanem egy idealizált viselkedésformát igyekszik meghatározni. Ugyanakkor tekinthetjük deskriptív szövegnek is abból a szempontból, hogy bár a Szent Benedek által leírt állapot idealizált, joggal feltételezhetjük, hogy a szerzetesek mindennapjaikban igyekeztek minél jobban közelíteni ehhez. Tehát még ha nem is valósult meg teljesen a regulában rögzített formában, a szerzetesek tényleges életvitele nagyon hasonló lehetett. Eco-t azonban egészen másféle indok sarkallta írásra s a középkor az ő számára csak egyfajta eszköz, kontextus melybe elhelyezi azt, amiről valójában írni szeretne. Tulajdonképpen ezt a két dolgot – a témát melyről írni akar és a kontextust, amelybe ezt elhelyezi – igyekszik az írás során egy homogén egésszé gyúrni. Ám ahhoz, hogy ez sikerüljön, alaposan ismernie kell a periódust, hogy a regény világát megfelelően berendezhesse a cselekmény számára éppen ezért szövege deskriptív jellegű. Ahogyan J. A. Cuddon írja *Dictionary of Literary Terms and Theory* című irodalmi határozójában, a történelmi regény a fikcionális narratíva egy formája, amely rekonstruálja, s képzeletben újraformázza a történelmet. Mind történelmi, mind fiktív karakterek megjelennek. A fikció írásán keresztül a jó történelmi regény-szerző alaposan megismeri, kutatja az általa kiválasztott kort és egyezésre törekszik.[5] A történelmi regényt sok esetben pedig épp a kor ilyen alapos ismerete és ezen ismereteknek a koherens szövegben való felhasználása – vagyis a Hayden White által a történelmi regény műfaja felé követelményként támasztott ténybeli megfeleltetés teljesítése – teszi hiteles híradássá.

Mintegy zárszóként hozzátenném, hogy a történelmi kor, mint eszköz használatakor nem a romance-i értelemre gondolok, tehát nem arra, hogy az Eco által szerkesztett cselekmény bárhol máshol megtörténhetett volna és csupán a véletlen műve, hogy a szerző

[3] fordítás: Melki Adso kézirata, franciára fordítva és szerkesztve J. Mabillon által
[4] *A rózsa neve*, 7.
[5] *Dictionary of Literary Terms and Theory* 383.

éppen a középkorba helyezte mondanivalóját. Sokkal inkább arra, amit Eco maga is említ a *Széljegyzetek*ben, vagyis hogy a regény szereplőinek „tettei révén könnyebb megérteni a történelmet, mindazt, ami történt. Az események és a szereplők a képzelet szülöttei, mégis csupa olyasmit tudunk meg általuk a korabeli Itáliáról, ami a történelemkönyvekből sohasem derült ki számunkra ennyire világosan."[6]

Mivel a középkor, mint említettem, igen távol áll a jelenünktől, hajlamosak vagyunk ebből a távolságból szemlélni – esetleg lenézni vagy korlátoltnak tartani – a középkori gondolkodásmódot. Mielőtt azonban elhamarkodottan ítélkeznénk, ismerjük meg jobban milyen volt az a középkori világkép melyet az újkor és annak embere radikálisan elutasított, illetve miben gyökerezett az ilyen nagymértékű – gyakorlatilag teljes – elutasítás.

Ahogyan azt a későbbiekben is kifejtem majd, mind a középkor, mind a reneszánsz embere – óhatatlanul – kapcsolatban állt az ókorral, ám ez a viszony a két esetben egészen más volt. A középkori ember és az ókor nexusára leginkább az volt jellemző, hogy a középkori ember befogadta, abszorbeálta az antik tudást illetve a kor vallásos világképével nem összeférhető részeit értelmezésekkel igyekezett beépíteni, átemelni abba. Ennek kiemelkedő példája Szent Ágoston, aki munkáiban igyekezett összhangot teremteni a keresztény tanítások és Platón filozófiája közt. Ezzel szemben, ahogyan Romano Guardini írja, a reneszánsz önálló gondolkodásra törekszik; azért van szüksége az antik világ igenlésére, hogy leszámolhasson a középkori hagyománnyal, és megszabadulhasson az egyházi tekintélytől.[7] Ebből következőleg az is megállapítható tehát, hogy elsődlegesen a vallásos gondolkodás tekintélyelvűsége és a reneszánsz emberének ezzel szemben tanúsított, az autonómia iránti csillapíthatatlan vágya az, amely a középkorral és annak a keresztény vallással átitatott eszméivel való radikális szakítást generálta. Mivel az újkorban már a világi értékek helyeződnek előtérbe, ennek következménye, hogy a vallás jelentősége elvész, az újkort megelőző korszakokban való dominanciája, hatása pedig közömbösséget vagy elutasítást vált ki.

Végtelenül leegyszerűsítő lenne azonban azt gondolni, hogy a középkor embere szabadsághiánnyal küszködött volna. Ez az állítás csak a reneszánsz, illetve az újkor gondolkodásának szemszögéből hat legitim érvnek, ugyanis a középkor embere számára ez a kötelék természetes volt, és nem béklyóként élte meg, hanem egyfajta kapcsolatként. A középkori gondolkodás célja, hogy a rendelkezésre álló korlátolt tudományos eszközöket és eredményeket, Ágostonhoz hasonlóan, összhangba hozzák a mindennapi életet átható

[6] *Széljegyzetek*, 616.
[7] *Az újkor vége* 19

vallásossággal, míg a reneszánsz ugyanezeket az eszközöket és eredményeket inkább a vallástól – főleg a tudomány terén való – elhatárolódás igazolására használta fel.

Azonban ez az újfajta autonómia egy újfajta szempontot is felvetett. Ahogyan Guardini írja, a középkori ember létérzése egységes marad, a tekintélyt nem bilincsnek találja, hanem az Abszolúthoz való kapcsolódásként éli meg[8]. […] része egy Egésznek, mely a teremtéssel kezdődik, csúcspontját az Istenfia emberré válásában éri el, s a világ végével és az ítélettel ér véget. A közbülső idő időszakokra, világkorszakokra tagolódik, amelyek megfelelnek a teremtés hét napjának. Krisztus születése vezeti be a mi korszakunkat – az utolsót. Ezt a második eljövetelére és az ítéletre való várakozás tölti be. […] Így aztán a történésekről jellegzetes érzés alakul ki: világos kezdet és határozott vég keretezi őket – keretbe vannak állítva, s ezáltal rendszereződnek. Így a létezés jelen idejének világosan megjelölhető helye van a világidő egészében.[9]

Azt hiszem Guardini hihetetlen pontossággal fogalmazza meg, hogy a középkor embere számára a vallás – a maga keretein belül – egyfajta biztonságot nyújtott. Pontosan kijelölte az ember helyét s annak, aki elfogadta a hitet, megnyugtató választ adott több igen fontos kérdésre: Mi történik velem a halál után? Mi értelme az életemnek?

A reneszánsz embere új autonómiájának elnyerésekor elvetette ezt a biztonságot, s noha azóta a technika hihetetlen utat tett meg, ezekre a kérdésekre ma sem tud – a korábbiakhoz képest – kielégítő válaszokat adni és az újkori ember állandó társa lett a szorongás, ami ezt a biztonságérzetet váltotta fel.

Érdemes azt is megvizsgálni, hogy bizonyos környezetben ez a szakítás nem is annyira radikális, mint amilyennek első pillantásra tűnhet. Mivel a nyugati keresztény egyház felépítése hierarchikus volt, s a tekintélyelven nyugodott, így a dogmáktól való eltérés veszélyeztette hatalmát – tehát igyekezett azt minden eszközzel megvédeni. Az egyik ilyen eszköz volt az inkvizíció, melyből négyfélét különböztetünk meg. Ezek időrendben a következők: a középkori, a spanyol, a portugál, illetve a római inkvizíció. A középkori inkvizíció „első hulláma a bogumil mozgalomhoz hasonlatos dél-franciaországi katar eretnekmozgalmak ellen szerveződött. Ezt mind az egyházi, mind a világi hatóságok üldözték, kezdetben kiközösítéssel és hatósági úton (pl. III. lateráni zsinat, 1179). Ennek hatástalansága indította az első, ún. episzkopális inkvizíciót 1184-ben az *Ad abolendam* című pápai bulla kiadásával. Azért nevezték episzkopálisnak, mert a helyi püspökök (latinul: episcopus) gondjaira volt bízva a végrehajtása, és célja az úgynevezett eretnekség kiirtása volt. „ Az

[8] *Az újkor vége* 17
[9] *Az újkor vége* 22

episzkopális inkvizíció végül fegyveres harccá fajult, s 1229-ben a párizsi békével ért véget. A pápai inkvizíciót „az 1230-as években a sikertelen episzkopális inkvizícióra válaszképpen indították. Ezt már pápai határozat alapján külön kiképzett vallatók hajtották végre; ők főként a dominikánusok közül kerültek ki.”[10] Az egyik leghírhedtebb – a regényben is megjelenő – dominikánus inkvizítor Bernard Gui (1261-1331) volt.

Fontosnak tartom megjegyezni azt a tényt, hogy az inkvizíció csak javaslatokat tett, ezeket minden esetben a világi hatalom hajtotta végre. Viszont míg az egyház pl. Aquinói Szent Tamás illetve Hippó-i Szent Ágoston elmélkedéseire, vagy Pál leveleire hivatkozva indokolta az egyre kegyetlenebb büntetések létjogosultságát, addig a végrehajtásnak a világi oldalon a római jog biztosított alapot. A regényben ugyanis a narrátor azt állítja, hogy Baskerville-i Vilmos régebben maga is inkvizítor volt, azonban Angliában az igazságszolgáltatás alapja az esküdtbíráskodás, s így itt az inkvizíció efféle formája nem terjedt el, és kutatásom során nem találtam még csak utalást sem angolszász származású inkvizítorra. Szeretném ugyanakkor egyértelművé tenni, hogy az angolszász katolikusüldözést ebben a dolgozatban nem akarom sem bővebben kifejteni, sem a kontinentális vagy a dél-amerikai típusú inkvizícióval összehasonlítani. Felmerül tehát a kérdés, hogy vajon szándékos csúsztatásról van-e szó vagy a szerző tévedéséről, amire kielégítő választ sajnos csak maga Eco adhatna.

Azonban kanyarodjunk most vissza a kereszténységgel való látszólagos vagy valóban radikális szakításhoz. Az inkvizíció intézményét ismertető kitérőt azért is tartottam fontosnak, mert joggal feltételezhető egyfajta összefüggés a szakítás radikalizmusa és az egyes területek a középkori keresztény kulturális központoktól való távolsága közt. A keresztény hit elterjedését illetve megerősödését nyilvánvalóan számos tényező befolyásolja. Európai viszonylatban az egyik igen fontos részlet, hogy az adott terület részét képezte a keresztény hitet 394-ben államvallássá előléptető Római Birodalomnak vagy nem; látnunk kell ugyanis, hogy például a skandináv területek esetében – a mediterrán régióval ellentétben – a kereszténység felvételének időpontjának késői volta főként két okra vezethető vissza. Mégpedig, hogy egyrészt mivel ezek a területek nem tartoztak római fennhatóság alá így az egykori Birodalom területén belül gyorsan terjedő kulturális és vallási törekvések egyaránt legfeljebb kereskedelem útján jutottak el ide, másrészt térben igen távol estek azoktól a városoktól vagy régióktól ahol az ókorban és a kora-középkorban virágzott a keresztény kultúra.

[10] http://www.inkvizicio.hu/inkvizicio.html

Azokban a régiókban ugyanis, ahol a kereszténység különösen erős, illetve különösen erőszakos bástyái nyugodtak, mint például Spanyolország, Itália (főképp a középső és déli rész) vagy Dél-Amerika országai, mint például Mexikó – ahová az inkvizíció intézményét Kolombusz Kristóf juttatta el –, a kereszténységtől való elhatárolódás jóval kevésbé volt radikális, mint a nyugati világ más részein. Ezekben az országokban, arányait tekintve, a lakosság nagy része mélyen vallásos és a keresztény hit a mai napig életük szerves része, ellentétben például a fentebb már említett skandináv országokkal, ahol az inkvizíció nem tudott kibontakozni. Szintén érdekes jelenség ebben a tekintetben az Egyesült Államok, ahol a lakosság szintén nagy arányban vallásos, de – feltehetőleg mivel ez a fordulat történelmileg egy teljesen más periódusban hatott a világnak arra a részére – sokkal természetesebb, közvetlenebb módon viszonyulnak hozzá.

Itt térnék rá arra, hogy a regény szerzője hogyan viszonyul mind a középkorhoz, mind az újkorhoz, s milyen álláspontot fogalmaz meg velük szemben. Azonban ez a megfogalmazás egy kis pontosításra szorul: a regényben található utalások, idézetek alapján következtethetünk a szerző egyes korszakokra vonatkozó álláspontjának lényegére, mellyel kapcsolatban néhány példát szeretnék bemutatni.

A regény felületes olvasásakor esetleg úgy tűnhet, hogy Eco meglehetősen elfogult a középkorral – különösen a középkori vallásossággal kapcsolatban. Mi sem mutathatná ezt jobban, mint hogy a legantipatikusabb karakter az öreg Jorge, illetve hogy a szerző álláspontja a regény során nyomozója, Baskerville-i Vilmos szájából hangzanak el. A szerzetes karaktere hangsúlyosan bigott, a középkori egyházra jellemző tekintélyelvűséget a kolostorban is mindenáron be akarja tartatni, illetve az egyház ezen elven alapuló hatalmát megőrizni igyekszik. Ezért a nevetést, vidámságot – következésképpen a titokzatos könyvet is, mely feltehetőleg Arisztotelész *Poétiká*jának második, komédiáról szóló könyve – egyenesen blaszfémiának tekinti, ami veszélyezteti törekvéseit. Bár ez az álláspont korántsem elfogulatlan – mégsem nevezhető kritikának, ugyanis nem veti el sem a vallást, sem a középkori eszméket, mindössze a vallási fanatizmus és a bigott magatartás rovására ironizál, egyfajta karikatúraként tekinthetünk rá. Például, mikor a nevető szerzeteseket megfeddő, azt szégyennek nevező Jorgéval Vilmos tiszteletteljes hangvételű vitába bocsátkozik, s azt állítja, a nevetés csupán felszabadít a világi kötöttségek alól majd az egyház által is elismert Arisztotelész fent említett – elveszett – művére hivatkozik. Szeretném azonban megjegyezni, hogy Eco szemernyivel sem elnézőbb a különböző, szintén a vallás torz megnyilvánulásának tekinthető, egyes szekták, eretnekmozgalmak tekintetében sem.

Mivel álláspontját Vilmos szájába adja, az olvasóban azt az érzést keltheti, hogy csak a középkorral szemben szigorú, de egyáltalán nem ez a helyzet. A regény végére kiderül ugyanis, hogy Eco az újkorral szemben is legalább ennyire kritikus, mikor az ügy végére a tűzvész tesz pontot, s fény derül arra is, hogy a nyomozó logikája tulajdonképpen mindvégig hibás volt. Ekkor Vilmos azt mondja Adsónak: ”Az elménk képzelgése szerint való rend olyasvalami, mint egy háló, mint egy létra, amit azért eszkábálunk, hogy valamit elérjünk. De utána el kell dobni azt a létrát, mert kiderül, hogy ha hasznunkra volt is, értelem híján való.”[11]

Véleményem szerint Eco mind a középkor, mind az újkor tekintetében megfogalmazott álláspontjának lényege a lehető legprecízebben a fenti mondatban fejeződik ki, miszerint az emberiség fejlődésének minden egyes kora arra való, hogy elérjen valamit, s ha azt elérte, a kor eszméi korábbi formájukban nem érvényesek többé, és bár továbbra is szükségesek és hasznosak, nem szabad – és nem is lehet – korábbi jelentőségüket erőszakkal fenntartani.

A regény cselekménye, mint feljebb említettem, a Reneszánsz hajnalán – tehát a középkor végén – játszódik. Ez nemcsak arra teremt lehetőséget a szerzőnek, hogy az egyes karakterek által képviselt középkori vallásos illetve a kibontakozó újkori eszméket állítsa szembe, hanem arra is, hogy az egyik eszmétől a másikig vezető fejlődés finom mozzanatait bemutassa. Baskerville-i Vilmos ferences szerzetes ugyanis régebben maga is inkvizítor volt, azonban felhagyott ezzel és a tudományos, racionális gondolkodásmódok – főleg egyes filozófiai iskolák – felé fordult. Bár a témakör az irodalmi elemzés, a regény cselekményének időbeli elhelyezése megkívánja, hogy a dolgozat keretein belül néhány filozófiai fogalom is kifejtésre kerüljön, azonban ezekkel a fogalmakkal csak érintőlegesen foglalkozom: célom a megértés segítése, nem pedig filozófiai elemzés.

Milyen „racionális gondolkodásmód” híve volt tehát Vilmos?A regényben számtalan követlen illetve közvetett utalás bizonyítja, hogy a karakter a nominalizmust képviselte, amely a középkori nyugat filozófiájának skolasztikus filozófia egyik jelentős iskolája. A Kr.u. 9. században terjedt el, neve pedig onnan ered, hogy az irányzatot „tudományos iskolákban (egyetemeken) művelték. Módszere és célkitűzése az észnek, a filozófiai spekulációknak a vallási dogmákra történő alkalmazása. Filozófiai tartalma kezdetben az Ágoston közvetítette platonizmus, később Arisztotelész tanításának keresztény értelmezése, egyik fő problémája az univerzálék kérdése. A logika, metafizika, természetfilozófia és etika témakörét öleli föl.[12]

[11] *A rózsa neve*, 572-573.
[12] *Filozófiai kislexikon* 140.

Három[13] irányvonala bontakozott ki, ezek közül az egyik a nominalizmus melynek jelentősebb képviselői a középkori Európában Roger Bacon, illetve William Ockham voltak.

William of Ockham (azaz Ockham Vilmos) nevét legtöbben valószínűleg a gazdaságossági elvnek – vagyis Ockham borotvájának – atyjaként ismerik, amelynek lényege, hogy egy esemény magyarázatainak nem szabad az okokat szükségtelenül gyarapítani; tehát ha egy jelenségre két magyarázat lehetséges, akkor azt kell elfogadni, amelyik kevesebb feltételezést tartalmaz. A regényben két szereplő is megerősíti a Baskerville-i Vilmos és Ockham Vilmos közötti kapcsolatot. Egyikük Vilmos novíciusa, Melki Adso, aki visszaemlékezésében azt írja Vilmos úgy említi Ockham-et mint barátját, Bacon-t pedig mint mesterét: „[…] de azt máig nem sikerült igazán felfognom, pedig megöregedtem, és bölcsebb lettem, mint voltam akkoron, hogy miként is lehetett akkora bizalma az ő Ockham barátjában, ha közben folyvást Bacon szavaira esküdött”[14]. Később Vilmos Hubertinusszal való párbeszédében: „Úgy hallottam, hogy [Bonagratia of Bergamo] mostanában egy kúriabeli barátomhoz, bizonyos Ockham Vilmoshoz áll közel.”[15] illetve „A te Baconöd Antikrisztusa csupán ürügy volt rá, hogy a gőgös ész hajbókoljon.”[16].

Továbbá, régóta élő felvetés, hogy a szerzetes figurája Ockham alteregója, amely teóriát maga Eco is megerősíti a *Széljegyzetek A rózsa nevéhez* című esszében, azt állítva, hogy eredetileg Ockham-et szánta nyomozónak: „először azt akartam, hogy a nyomozó maga Ockham legyen, s csak később gondoltam meg magam, mivel emberileg a Venerabilis Inceptor ellenszenves nekem.”[17]

Szintén árulkodó lehet, hogy az Ockham által megfogalmazott és feljebb ismertetett gazdaságossági elvet a regény nyomozója kriminalisztikai módszerként alkalmazza. Számos példát találhatunk erre, s amikor Vilmos elmagyarázza Adsónak, miért gondolja, hogy Adelmus önként vetett véget életének nem pedig meggyilkolták, konkrétan hivatkozik is erre az elvre:

> Ha Adelmus a keleti őrtoronyból esett ki, akkor be kellett hatolnia a könyvtárba, valakinek előbb le is kellett őt ütnie, nehogy ellenkezzék, az ő tehetetlen testével a hátán annak a valakinek föl kellett valahogy kapaszkodnia egészen az ablakig, és ki kellett dobnia rajta a nyomorultat. Az én hipotézisemhez ellenben nem kell más, csak

[13] Ezek az irányvonalak: realizmus (platóni ill. arisztotelészi), konceptualizmus, és a már említett nominalizmus.
[14] *A rózsa neve* 24.
[15] *A rózsa neve* 69.
[16] *A rózsa neve* 78.
[17] *Széljegyzetek* 595.

Adelmus, az ő végzetes döntése és egy csuszamlás. **Kevesebb ok is mindent megmagyaráz.**[18]

A regényt Vilmos novíciusának, Adsónak sorai zárják, melyek szorosan kapcsolódnak a regény címéhez is: „*Hideg van itt a szkriptóriumban, a hüvelykujjam sajog. Abbahagyom az írást, nem tudom, kire hagyom, s már azt sem, hogy miről szólt: stat rosa pristina nomine, nomina nuda tenemus.”*. A latin idézet magyarul annyit tesz: „A hajdani rózsa név csupán, puszta neveket markolunk” és Morlay-i Bernát, azaz Bernardus Morlanensis bretagne-i költő, *De contemptu mundi* (A világi hívságok megvetése) című rímes hexameterekből álló és a clunyi mozgalmat kifigurázó szatírájából származik. Rendkívül jó példája a nominalizmus Steiger-féle *Filozófiai kislexikon*ban adott, feljebb idézett meghatározásának. Pontosabban: a rózsa, mint szimbolikus kép mára már (eredeti jelentése mellett) megannyi más jelentéssel is bír, éppen ezért „a hajdani rózsa név csupán”.

Apró kiegészítés, hogy az idézetnek két formája létezik, ugyanis a szatíra eredeti szövege latinul „Nunc ubi Regulus aut ubi Romulus aut ubi Remus? Stat Roma pristine nomine, nomina nuda tenemus”[19] azonban a modern átiratokban a Roma szót gyakran rosa-val helyettesítik. Lehetséges, hogy Eco nem tudott erről az anomáliáról, de ugyanakkor az is előfordulhat, hogy szándékosan használta a hibás átiratot ugyanis neutrális címmel szerette volna ellátni a regényt, hogy ne ébresszen előfeltevéseket az olvasókban. A regény munkacíme *Bűntények az apátságban* volt, azonban ez túlságosan hangsúlyozta a detektív-vonalat ezért Eco szerette volna ezt *Melki Adso*-ra változtatni, melyet azonban a kiadó nem fogadott el – ezután kapta a regény *A rózsa neve* címet.

A cím megválasztásának indoklásakor Eco maga is megerősíti ezt a felvetést: „Ettől az olvasó – nagyon helyesen – eltájolódik, nem tudja, melyik magyarázatot válassza; és még ha rájön is a befejező verssor lehetséges nominalista olvasataira, csak a legvégén jön rá, addigra pedig ki tudja, miféle más értelmezéseket választott magának.”[20]

Vilmos filozófiai orientációjának és alteregójának tisztázása után ideje áttérni a vallásos nézetek reprezentációjára a regényben. Továbbá két demonstratív példa kapcsán szeretnék kitérni az anakronizmusként emlegetett technikára is.

Ismét J. A. Cuddon meghatározásával élve, az irodalomban az anakronizmusok szándékosan használhatóak, hogy eltávolítsunk eseményeket és hangsúlyozzunk egyfajta

[18] *A rózsa neve* 111.
[19] *De contemptu mundi, Liber I;* 951, 952.
[20] *Széljezgyzetek* 586.

univerzális összhangot – hogy elkerüljük valaminek a keltezését.[21] Tehát, az anakronizmusok célja, hogy szándékosan (esetleg véletlenül) kronológiai inkonzisztencia alakuljon ki, azáltal hogy egy adott kor kiemelkedő alakját, vagy bármi egyéb jellemzőjét egy teljesen más időszakba helyezzük. Noha történelmi regények esetében ez talán furcsán hat, a trükköt felismerő olvasót Eco elegáns iróniával örvendezteti meg: ennek kiváló példája Vilmos Jorgéval, a vak szerzetessel folytatott vitája is.

Előzménye egy, a könyvtárban folytatott beszélgetés volt Malakiással, a könyvtárossal, melynek során Adso elszavalt egy, még „otthon, az ottani tájnyelven" hallott verset, Malakiás ezt folytatta, majd megjegyzése nyomán a jelenlévők hangos nevetésben törtek ki. A jókedvnek Jorge, az idős, nevetni nem tudó azonban a könyvekhez nagymértékben kötődő szerzetes feddése vetett véget. A vita során Jorge egyértelműen a középkori vallásos eszmék meglehetősen szigorú és radikális formáját képviseli, valamint úgy tartja, hogy azokat a szövegeket, amelyek ennek ellentmondanak, el kell zárni. Szerinte a legfőbb bűn a nevetés, mert a komolytalanság nem méltó Istenhez, az általa roppant fontosnak tartott tekintély-elv súlyos megsértése (vagyis a nevetés, a komolytalanság következtében az egyház hatalma, tekintélye meginogna ezért a középkori egyházi elvek szerint a nevetés megvetendő dolog). Ahogyan Jorge mondja a regényben: „[…] immáron a szerzetes inkább márványkőből szeret olvasni, nem pedig kódexekből, s inkább az emberkéz műveit csodálja, ahelyett hogy Isten törvényéről elmélkednék. Szégyen és gyalázat a ti szemetek sóvárgása és az ajkatok minden mosolya!"[22], ugyanitt „A mi Urunknak nem volt szüksége e sok ostobaságra, nélkülük is megmutatta a helyes utat. Példabeszédeiben semmi sincs, ami nevetésre vagy ijedelemre késztetne."[23] Vilmos szerint azonban, akinek – noha inkvizítori múlttal rendelkezik – gondolkodásmódja és nézetei a reneszánsz eszmékhez közelítenek, a nevetés felszabadít a világi kötöttségek alól. A két álláspontot Arisztotelész köti össze – aki abban a korban mind egyházi, mind világi oldalról nagy tiszteletnek örvendett –, ugyanis Vilmos Jorgéval való párbeszédében hivatkozik a *Poétiká*ra.

Arisztotelész mesterével, Platónnal együtt az európai filozófia legmeghatározóbb alakja, a szókratészi hagyomány folytatója. A középkor végére a Biblia mellett Arisztotelész és munkássága vált a „magasabb" kultúra meghatározó tekintélyévé szerte Európában. Esztétikai munkásságának egyik részben ránk maradt darabja, a *Poétika* – feltehetőleg – két könyvből állt, melynek első része az eposzról és a tragédiáról szól, s második könyvének

[21] *Dictionary of Literary Terms and Theory* 33.
[22] *A rózsa neve* 98.
[23] *A rózsa neve* 99.

tárgya – amely feltehetőleg elveszett – nagy valószínűséggel a komédia. Bár nem derül ki, de lehetséges, hogy a rejtélyes „mérgezett könyv", amelyik több szerzetes életét követelte, éppen a *Poétika* elveszett darabja és Jorge ezért tesz kísérletet rá, hogy mindenáron visszaszerezze, hiszen ez az irat a nevetés mellett szól(t volna), aláásva a szigort, fegyelmet. Végül a könyv a Jorge által okozott tűzvész martaléka lesz, így csak találgathatunk valójában melyik művet kereste Vilmos.

Az epizód érdekessége, hogy Burgosi Jorge, a könyvtár őrzőjének neve Jorge Luis Borges argentin íróra, illetve annak *Az elágazó ösvények kertje* vagy *Bábeli könyvtár* című novelláira utal. Borges – aki nagy hatással volt a később kialakuló mágikus realizmus irányzatának több képviselőjére is – metafizikus látásmódjának központi metaforája a labirintus, akárcsak az apátság könyvtára. Az előbb említett Borges-novella, *Az elágazó ösvények kertje*, bizonyos mértékig rokonítható az esszében elemzett művel: ahogyan *A rózsa neve*, ez is bűnügyi történet, ugyanakkor rendkívüli mennyiségű tudásanyagot halmoz fel, s ha nem csupán klasszikus detektívregényként kezeljük szintén nehezen és többféle módon is értelmezhető. Eco maga így vélekedik erről az egybeesésről: „Mindenki azt kérdezi tőlem, hogy miért emlékeztet Borgesre az én Jorgém neve, és Borges miért ilyen gonosz. Mit tudom én? Kellett nekem egy könyvtárt őrző vak ember[24] (jó elbeszélői ötletnek tartottam), és a könyvtár plusz vak ember semmiképp sem eredményezhet mást, mint Borgest, már csak azért is, mert aki adós, az fizessen."[25] Itt megemlíteném, hogy Borges irodalmának központi metaforája a labirintus, melyet egyrészt kapcsolatba hozhatunk az Eco által labirintusnak nevezett apátsági könyvtárral, másrészt pedig átvitt értelemben a mű lehetséges értelmezéseinek labirintusára is.

A Borgesre ennyire egyértelműen való utalás azért is érdekes számomra, mert Eco legfőképpen középkori, vagy annál előbb élt személyeket, főleg filozófusokat és teológusokat idéz szereplői által, azonban Borges (aki egyébként maga is foglalkozott irodalomtörténettel és filozófiával) a 20. századi világirodalom egyik legjelentősebb alakja, tulajdonképpen az olasz író kortársa. Ennek kapcsán szeretnék bemutatni egy másik, hasonlóan furcsa esetet amikor Eco szándékos anakronizmussal él.

A regény végén, miután Vilmos megfeddte magát, amiért a nyomok hamis rendjét követte, a következő párbeszéd zajlik le közte és Adso közt:

[24] Borges 1937-ben kezdett el a Városi Könyvtárban dolgozni. 1955-ben, mire látását teljesen elvesztette, megválasztották a Nemzeti Könyvtár igazgatójává.
[25] *Széljegyzetek* 598.

- Azért e rendről képzelgő tévedések alapján atyám mégiscsak jutott valamire…
- Ezt nagyon szépen mondtad, Adso, köszönöm. Az elménk képzelgése szerint való rend olyasvalami, mint egy háló, mint egy létra, amit azért eszkábálunk, hogy valamit elérjünk. De utána el kell dobni azt a létrát, mert kiderül, hogy ha hasznunkra volt is, értelem híján való. „**Er muoz gelîchesame die Leiter abewerfen, sô Er an ir ufgestigen ist…"** Így kell mondani?
- Így hangzik az anyanyelvemen. Kinek a mondása?
- Egy hazádbeli misztikusé. Ezt írta valahol, nem emlékszem már, hogy hol. És fölösleges, hogy bárki is rábukkanjon kéziratára. A használható igazságok egytől egyig eldobnivaló eszközök csupán.

A német idézet magyarul annyit tesz: „Úgyszólván el kell hajítani a létrát, miután felmászott rajta." és Ludwig Josef Johann Wittgenstein *Logikai-filozófiai értekezés* című művéből származik. Aki nem járatos legalább egy kicsit a filozófiában, annak ez az idézet talán nem mond semmit, viszont azt az olvasót, aki legalább hallott már Wittgensteinről, Eco itt briliáns iróniával örvendezteti meg. Ugyanis az 1951-ben elhunyt kiváló filozófus nemcsak Eco kortársa volt, de egyrészt mondásait Eco középkori fiktív karakterei nyilván nem ismerhették, másrészt mivel Adsóhoz hasonlóan osztrák származású volt (Melk Alsó-Ausztriában található, a Duna mentén) így inkább az ő szájába illett volna ez az idézet, s Vilmos szájából inkább pikánsan hatott.

Wittgenstein-t idézni azért is érdekes ebben a környezetben, mert a regényt filozófiai szempontból elemzőket megzavarhatja, hogy az osztrák filozófus annak a filozófiai iskolának az egyik korai képviselője volt, melyet ma analitikus filozófiának nevezünk.

Az analitikus filozófia „több, 20. századi filozófiai irányzat összefoglaló elnevezése. Közös jellemzőik: 1. empirizmus; 2. a metafizika elutasítása; 3. az a meggyőződés, hogy a filozófia hagyományos problémái csak akkor oldhatók meg, ha először a problémák megfogalmazását szemantikai és filozófiai elemzésnek vetjük alá; 4. az a meggyőződés, hogy a filozófiának csupán a módszere szisztematikus, ezért az egyes filozófiai problémák elszigetelten, az eredeti rendszerbe ágyazottságuk mellőzésével is megoldhatók."[26]. A *Logikai-filozófiai értekezés* című jellegzetesen ismeretelméleti műve munkásságának korai szakaszából származik, az úgynevezett „nyelvi fordulat" egyik legfontosabb mérföldkövének tartják. Wittgenstein volt az a nyelvfilozófus, aki először szakított az arisztotelészi

[26] *Filozófiai kislexikon* 10.

hagyományokkal, s mint azt az analitikus filozófia fentebbi definíciójában Steiger megadta: elutasította a metafizikát is, és mint tudjuk, Arisztotelész ránk maradt művei között megtalálhatjuk a *Metafizikát* is, amely 14 metafizikai mű gyűjteménye. Így végeredményül egy mindenképp zavaró – esetleg paradoxnak is nevezhető – szituációt kapunk. Itt szeretném megjegyezni, hogy a fenti idézet meglehetősen nyilvánvaló, így célom egyértelműen nem az volt, hogy felismerését esetlegesen újszerűnek tüntessem fel. A szövegben számos hasonlóan illetve kevésbé egyértelmű idézet található – ahogyan azt a fordító, Barna Imre is említi a fordításhoz készült jegyzeteiben –, azonban a dolgozat céljai közt nem szerepelt ezek felkutatása és számbavétele. A kiválasztott idézetekkel egy-egy állítást, elméletet kívántam igazolni, bemutatni.

Az esszé célja nem pusztán az volt, hogy megpróbáljam megválaszolni, vajon különbözik-e a történetírás és a történelmi regény, hogy az Eco által hivatkozott nyilvánvalóan fiktív forrást a középkorról adott hiteles híradásként kezelhetjük-e. Nem csupán azt szerettem volna nagy vonalakban bemutatni milyen is volt az a középkori világkép melyet a reneszánsszal beköszöntő újkor és annak embere olyan radikálisan elutasított, illetve miből eredt ez az elutasítás; feltárjam, hogyan viszonyul Eco mind a középkorhoz, mind az újkorhoz, s milyen álláspontot alakít ki velük szemben. Egyszersmind szerettem volna kellő alapot teremteni a látszólag paradox befejezés rövid magyarázatára. A regény mind a cselekmény, mind a mögöttes filozófiai tartalom, mind pedig a regényírás síkján a Vilmos által zárszóként használt Wittgenstein idézetet adja vissza, vagyis hogy „az elménk képzelgése szerint való rend olyasvalami, mint egy háló, mint egy létra, amit azért eszkábálunk, hogy valamit elérjünk. De utána el kell dobni azt a létrát, mert kiderül, hogy ha hasznunkra volt is, értelem híján való.”

A cselekmény szintjén meglehetősen egyértelmű a helyzet: bár súlyos áldozatok árán – a halott szerzetesek, s a felbecsülhetetlen értékű könyvtár pusztulása –, de az ügy melyet Vilmosra bíztak, megoldódott. Azonban Vilmos maga vallja be, hogy a nyomok általa vélt rendje nem vezetett eredményre, ezért ezt a logikát el kell vetni. Filozófiai síkon azonban Eco egészen érdekes fordulattal lepi meg az olvasót. Célja látszólag a reneszánsz és a késő-középkor eszmei síkon való szembeállítása, azonban a nominalista detektívet és a bigott szerzetest összeköti Arisztotelész filozófiája, illetve a titokzatos mérgezett könyv, amely feltehetőleg a *Poétika* második, elveszett kötete.

Mint már említettem, az emberiség fejlődéstörténetének minden periódusa egyfajta létra, melynek segítségével valamit elér, s utána el kell, hogy vesse azt; szakítania kell az aktualitását vesztett eszmékkel – akár hagyományokkal is. Ahogyan Jorge is elpusztult a saját

maga által okozott tűzvészben, úgy a középkori vallásosság a túlzott tekintélyelvűség és az úgynevezett eretnekek üldözése során abba a csapdába esik, hogy erőszakosan próbálja érvényesíteni az adott formában már fenntarthatatlan rendet, világképet – mintegy kiprovokálva a történelem későbbi szakaszaiban a mindennapi, mély vallásosság iránti közömbösséget, ellenszenvet. A reneszánsz ezzel szemben – talán mert maga is ebben a szellemben született – felismeri ezt a múlandóságot mikor Vilmos Wittgenstein-t idézi. Különös szépsége az ellentét feloldásának, hogy Eco éppen azt a remek filozófust szólaltatja meg, aki elsőként szakít a mind a középkori, mind a reneszánsz eszmeiség alapjának számító Arisztotelész hagyományaival.

Ami a regény olvasatát illeti vagy magát a regényírást, Umberto Eco számtalan lehetőséget kínál azok számára, akik kézbe veszik és elmerülnek *A rózsa nevé*nek középkori világában – nemcsak a széles műveltséggel rendelkező olvasók, hanem bárki számára. Úgy tűnhet, hogy a szerencsétlen befejezés végett az író munkája úgyszólván kárba vész: az ügy véletlenül és tragikus módon oldódik meg, számtalan felbecsülhetetlen értékű könyv a lángok martalékává válik – köztük a titokzatos mérgezett könyv is –, és Vilmos logikája megbukik. Azonban azt hiszem, hogy mind a könyvtár, mind a vak szerzetes, mind a detektív csak eszközök a szerző számára, amelyekkel felépíti azt a létrát, amin végül az olvasónak kell felmászni és elérnie valamit – a saját olvasatát.

Forrás:

Umberto Eco. *A rózsa neve*. Budapest, Európa Kiadó, 2001.

Romano Guardini: *Az újkor vége – A hatalom*. Budapest, Vigilia Kiadó, 1994.

Hayden White. *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism.* Johns Hopkins University Press, 1985.

Linda Hutcheon. *A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction*. Routledge, 1988.

Northrop Frye. *Anatomy of Criticism: Four Essays*. Princeton University Press, 2000.

Lukács György. *The Historical Novel.* Merlin Press, 1989.

Steiger Kornél. *Filozófiai kislexikon*. Budapest, Fiesta Kft. & Saxum Kft. kiadásában, 1999.

Rodriguez-Pereyra, Gonzalo. "Nominalism in Metaphysics", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2011 Edition), Edward N. Zalta (ed.) http://plato.stanford.edu/archives/fall2011/entries/nominalism-metaphysics

Lehmann Miklós. „A rózsa neve", *http://www.tofk.elte.hu/tarstud/lehmann/rozsanev.pdf*, 2000. (Hozzáférés ideje: 2010. január 5.)

Tattay Szilárd. „A rózsa neve: Ockham", *http://www.jak.ppke.hu/hir/ias/20072sz/10.pdf*, 2007. (Hozzáférés ideje: 2009. december 28.)

Szávai János. „Borges: Az elágazó ösvények kertje", *http://literatura.hu/irok/xxszazad/amidrama/elagazo_osvenyek_kertje.htm* (Hozzáférés ideje: 2010. január 3.)

Bíró Enikő. „A hasonlítást kifejező melléknévi összetételek jelentéstana a magyarban”, *mnytud.arts.unideb.hu/szilagyi/biro_e.doc*,1996. (Hozzáférés ideje: 2009. december 27.)

Ludwig Wittgenstein: *Logikai-filozófiai értekezések.* Budapest, Atlantisz Kiadó, 2004.

J. A. Cuddon. *Dictionary of Literary Terms and Theory*. Penguin, 1999.

Marinov Iván. „A Lánchíd kőoroszlánjainak nyelve”, *http://www.urbanlegends.hu/2005/03/a-lanchid-kooroszlanjainak-nyelve/*, 2005. (Hozzáférés ideje: 2012. március 20.)

„Az inkvizícióról címszavakban”. *http://www.inkvizicio.hu/inkvizicio.html*, 2005. (Hozzáférés ideje: 2012. március 22.)